

Nenad Cambi

Fragment stele s likom mladića Konstantinova doba

Nenad Cambi
HR, 21000 Split
Zoranićeva 4

Fragment veoma važne stele s prikazom muške glave pronađen je za vrijeme istraživanja na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli 1986./1987. Nije objavljen, nije spomenut u izvješćima, a ni u nekoj zasebnoj publikaciji. Nakon četvrt stoljeća sazrelo je vrijeme da se fragment objavi jer je prilično važan za razvitak rimske portretistike i nadgrobnih spomenika u kasnijem razdoblju (4. stoljeće). U radu se utvrđuje tipologija i kronologija spomenika i portreta. Uzor za frizuru je ona koja se javlja na Konstantinovu slavoluku u Rimu.

Ključne riječi: mladić, konstantinsko doba, stela

UDK: 904:726.825(497.5 Solin)“652“

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 3. srpnja 2012.

Fragment veoma važne stele s prikazom muške glave pronađen je za vrijeme istraživanja na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli 1986./1987. Nije objavljen, nije spomenut u izvješćima, a ni u nekoj zasebnoj publikaciji. Nakon četvrt stoljeća sazrelo je vrijeme da se fragment objavi jer je prilično važan za razvitak rimske portretistike u kasnijem razdoblju (4. stoljeće).¹ Nisam bio raspoložen pisati o fragmentu, ali me je na to nagovorio moj bivši učenik Dražen Maršić, danas profesor na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru, vrsni poznavatelj rimskoga portreta, jedan od članova uredništva časopisa *Tusculum*.²

Riječ je o fragmentu stele izrađene od vapnenca, visine 0,51 m, širine 0,34 m i debljine 0,24 m (sl. 1). Stela je jasno arhitektonskog tipa s plitkom nišom u kojoj je glava mladića ili mladoga čovjeka u dubokom reljefu. S lijeve strane je tordirani stup na kojem sjedi korintski kapitel s jasno, ali stilizirano izrađenim listovima. Na kapitelu je bila greda na kojoj je pouzdano morao sjediti zabat, ali nije očuvan. U prostoru između stupa i niše je dupin. Moguće je da je spomenik sadržavao i druge portrete koji su bili desno od očuvane glave, ali to ipak nije pouzdano. Pokojnik je očito mlad čovjek. Njegovo lice je glatko i izduženo, s golemim očima, naglašenim u odnosu na druge dijelove glave. Oči su uokvirene gornjim i donjim kopcima jednake širine. U očnim jabučicama su šarenice i zjenice koje ne dodiruju kapke (vide se puni krugovi). Iznad očiju

su obrve. Čelo je nisko i neznatno izbočeno. Nos je, začudo, čitav očuvan, pravilan i ravan. Usta su zavorena, usne mesnate, a brada izbočena. Sa strana se vide uške koje strše kao ručke lonca. Na glavi nema oštećenja, osim neznatnoga ureza iznad desnoga oka.

Od svih fizionomijskih detalja posebno je važna kosa koja je izrađena u dva niza pramenova: jedan uza samo čelo, a drugi od pola tjemena prema straga. Pramenovi u oba reda konvergiraju od strana prema sredini gdje se međusobno povezuju. Jasno je vidljiva razdjelnica između prvoga i drugoga kata frizure, jednako kao i između kose i čela.

U čemu je važnost fragmenta? Zbog čega ga je potrebno posebno istaknuti? Da bi se na to odgovorilo, prije svega valja pokušati datirati fragment za što, naravno, portret pruža posve jasne fizionomijske i modne odrednice. Naime, goleme oči s naznačenim zjenicama i šarenicama zauzimaju velik dio površine glave, što nedvojbeno pokazuje da portret nije izrađen prema realnim nego prema transcendentnim odrednicama. To se kao kulturološka pojava u rimsko doba događa u kasnotetrarhijskom i rano-konstantinskom razdoblju i jasno pokazuje da je glava kanoantičkoga postanja. Višekratno sam naglašavao u brojnim studijama o portretu i nadgrobnim spomenicima da je u ranom 4. stoljeću portret već počeo izdisati i da će veoma brzo posve nestati.³ To je proces koji je bez obzira na mo-

1 S objavom se suglasio i Branko Kirigin, voditelj tadašnjih arheoloških istraživanja, na čemu mu srdačno zahvaljujem.

2 Zahvaljujem Draženu Maršiću što je kao jedan od urednika pod svaku cijenu želio moje sudjelovanje u časopisu.

Slika 1.
Fragment arhitektonske stele s portretom iz Konstantinova doba (snimio Jakov Teklić, 2012.)

gućnosti eventualnih novih nalaza ipak posve jasan. Naime, klijentela počinje gubiti interes za vlastiti lik i na nadgrobni se spomenicima pojavljuje sve manje portreta. S druge strane u doba o kojem govorimo stela, ili barem velika stela, počinje nestajati iz repertoara nadgrobni spomenika u Dalmaciji. Posebno to vrijedi za tzv. arhitektonske oblike kojima ovaj fragment u potpunosti pripada. To je, naime, doba kad sarkofag kao vrsta luksuznoga spomenika zauzima sve više mjesta na nekropolama i postaje dominantan.⁴ S druge strane stela je svoju ulogu iscrpila tijekom 1. i 2. stoljeća. U 3. je stoljeću gotovo nestala, ali se opet u rijetkim slučajevima javlja, čak i u monumentalnom obliku, u kasnije tetrarhijsko doba. Takav specifičan spomenik je

stela Aurelijana Valerijana iz Salone, umrlog u Nikomediji, koji formom i dekoracijom, iako suzdržanom, podsjeća na ranija ostvarenja, ali portretnim karakteristikama je transcendentan, iako bitno drukčiji od konstantinskih stilskih odrednica.⁵ S druge strane stela Aurelija Valerina, kao i fragment o kojem je ovdje riječ, ima nišu, a prva nema arhitektonske elemente. Međutim, revival tetrarhijskoga portreta i stela kao spomenika potkrjepljuju i manji primjerci na kojima se pojavljuju likovi koji su karakteristični za tetrarhijsko razdoblje pa nema dvojbe o njihovoj dataciji (stela Julije Valerije⁶ ili Aurelija Kamina⁷). U sljedećem, konstantinskom razdoblju takve su stele gotovo nestale. Još kratko vrijeme na akroterijima sarkofaga javljaju se tetrarhijski ili konstantinski portreti, a potom nestaju, uglavnom kao i svaka raskošnija dekoracija. Naravno da se to ne odnosi na neke posebne primjerke koji odstupaju od radioničke prakse, poput sarkofaga Dobroga pastira i sličnih.⁸ Drukčija je situacija u unutrašnjosti Dalmacije gdje se portreti, uglavnom skromne ali neobično zanimljive izradbe, još uvijek pojavljuju.⁹

Po čemu ova glava nije tetrarhijska nego konstantinska? To se, naravno, može s potpunom sigurnošću ustvrditi na temelju bezbrojnih carskih kipova, glava i sl., ali i običnih ljudi iz konstantinskoga doba koji su prema davnim običajima slijedili ne samo carsku frizuru nego i osobni izgled, što je svojevrsan društveni i kulturološki fenomen koji se širio iz carske obitelji i njegovih najbližih krugova.¹⁰ Gledajući Konstantinove portrete uočava se da je u ranije doba njegova frizura bila sasvim kratko podrezana i da je nosio bradu tek poniklu iz pora. To je moda koju su dugo njegovali vojnički vladari iz redova kojih je uostalom i sam car potjecao.¹¹ U razdoblju nakon što su ga vojnici poslije smrti oca Konstancija I. isklicali za augusta, a to nije bilo legitimno jer se s time nije još suglasio Galerije, takav je bio Konstantinov izgled. Svoj imidž je izmijenio nakon što je pobijedio kod Milvijskoga mosta i kad je podigao slavoluk u Rimu i kad je frizura (prerađeni reljefi nekoga ranijeg Hadrijanova spomenika, sl. 2), kakva je više-manje zabilježena

3 N. Cambi 2000, str. 87-89; N. Cambi 2005, str. 205-207; N. Cambi 2010, str. 61-63.

4 N. Cambi 2010, str. 70.

5 N. Cambi 2005, str. 200, sl. 303. Duga literatura u bilj. 731.

6 N. Cambi 2005, str. 199, sl. 301. Druga literatura u bilj. 728.

7 CIL III, 3109; S. Rinadli Tufi 1971, str. 109, br. 33, T. X, 1.

8 Usp. N. Cambi 1994, str. 9-72, sl. 4, 12-23.

9 N. Cambi 2005, str. 202, sl. 306 i 307.

10 O tome usp. P. Zanker 1982, str. 307-312.

11 Njegove vojničke vrline i izobrazba na Dioklecijanovu dvoru, gdje mu je Galerije davao teške i opasne zadatke ne bi li mu ugrozio život, posebno naglašava Laktancije (DMP 24, 4-6). To znači da mu vojnička disciplina i samopredstavljanje nisu bili strani. Takav tip ranoga portreta usp. J. Meischner 2001, str. 80, sl. 231 (glava iz Bazela). J. Meischner taj tip s pravom naziva Typus I. Zar se on uopće smio razlikovati u vremenu kad je *similitudo* vladara (a tomu je težio) bila programska i propagandna floskula?

Slika 2.
Tondo s prikazom Hadrijanova lova na vepra
(Konstantinov slavoluk Rim). Hadrijanova glava prerađena
je u Konstantinovu glavu (snimio Nenad Cambi).

na steli, bila pouzdano formulirana.¹² Taj oblik više ne potječe iz vojničkoga miljea, iako ga Konstantin nikad nije napustio. Zanimljivo je da i njegovi sinovi Krisp,¹³ Konstantin II.,¹⁴ Konstancije II.¹⁵ i Konstans¹⁶ kao prve portrete na novcu pokazuju upravo vojnički (tetrarhijski) tip frizure s većim ili manjim izmjenama, da bi kasnije prihvatili kompliciranije forme koje je već razvio njihov otac.

Važno je pitanje kada je Konstantin prihvatio ovakav oblik frizure. Očito je da je k ocu u Britaniju krenuo kao »vojnik« izgledom i mentalitetom. Nije mu padalo na um iskazivati dostojanstvo posebnim vanjskim oblikom. Portrete je već veoma brzo počeo raditi. Laktancije navodi da je nakon bijega iz Nikomedije, a nakon smrti oca Konstancija I., svoj lovorom ovjenčani lik kao znak izbora poslao Galeriju da

blagoslovi novonastalo stanje. Galerije je najprije pobjesnio, ali ipak mu je nevoljko poslao grimiz. Međutim, nije prihvatio vojnički izbor u rang augusta nego je augustom imenovao Severa, a Konstantina za cezara (četvrti po rangu).¹⁷ Taj je portret najvjerojatnije imao kratku vojničku frizuru s lovorovim vijencem koji je carski *insignium*. To se dogodilo nekoliko mjeseci nakon Konstancijeve smrti (26. lipnja 306.) u Eburaku.¹⁸ Drugi važan politički moment za Konstantina bio je kada je, iako je to za njega bilo nezadovaljavjuće rješenje, u studenom 308. godine na vijećanju u Karnuntumu, uspostavljena treća tetrarhija i potvrđen njegov status (bez unaprjeđenja).¹⁹ U takvim su se prigodama često stvarali novi portretni tipovi. Konstantin se portretnim izgledom i frizurinom odvajao od ostalih suvladara: Licinija, Galerija i Maksimina Daje. Stoga se nastanak novoga tipa mogao dogoditi upravo u doba između 308. i 313. godine.

Dakle, portret na salonitanskom fragmentu je recepcija ranoga Konstantinova izgleda i frizure koji su našli put i na nadgrobnim spomenicima, u ovom slučaju na steli mlađega, ali očito razmjerno bogatoga Salonitanca. U doba treće tetrarhije, tj. u vrijeme između 308. i 313., teško da je moglo doći do snažnijega utjecaja kulturne klime koja je već zavládala na Konstantinovu dvoru. Stoga je takav utjecaj mogao biti učinkovit od trenutka kad je Konstantin proširio svoju vlast na krajeve koji prethodno bijahu pod Galerijevom upravom i kad je Konstantin suzbio Licinijeva prisizanja na Panoniju i Dalmaciju.²⁰

Salonitanski fragment je, dakle, svjedočanstvo utjecaja Konstantinova svite i dvora na šira područja. To je dokaz da su u to doba salonitanske radionice još aktivne i da, osim sarkofaga, još rade i stele i da prate kulturne trendove društva i politike. Dakako, ne može se ni po čemu zaključiti je li pokojnik bio kršćanin ili poganin, ali je sigurno da je bio blizak Konstantinovu pogledu na svijet koji je u to doba, bez obzira na Milanski edikt iz godine 313., bio ambiguitetan. S druge strane ovaj fragment stele pokazuje da arhitektonski oblici nisu posve iščezli jer se ovdje pokazuju u svome elementarnom obliku.

12 Usp. H. P. L' Orange – R. Unger 1984, str. 46-48, T. 32.

13 R. Delbrueck 1933, T. 5; H. P. L' Orange 1984, T. 69 b-d.

14 R. Delbrueck 1933, T. 6; H. P. L' Orange 1984, T. 69, g.

15 R. Delbrueck 1933, T. 7

16 R. Delbrueck 1933, T. 8, 1; H. P. L' Orange 1984, 70 c.

17 DMP 25, 2-5.

18 O tome usp. A. Demandt 2007, str. 75-103. Povodom 1700. obljetnice njegova uzimanja vlasti od oca Konstancija I. organizirana je u Yorku izložba s nizom veoma važnih priloga: Constantine the Great. York's Roman Emperor, York 2006. Godinu dana poslije u Trieru (Augusta Treverorum), sjedištu Konstantinova dijela tetrarhije, organizirana je još jedna izložba s nizom još važnijih znanstvenih priloga: Imperator Caesar Flavius Constantinus. Konstantin der Grosse, Mainz 2007.

19 DMP 29, 1-3.

20 A. Demandt 2007, str. 88-89.

Kratice

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum
DMP = Lactantius, De mortibus persecutorum

Literatura

- N. Cambi 1994 Nenad Cambi, *Sarkofag Dobrog pastira i njegova grupa*, Split 1994.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- N. Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.
- N. Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010.
- R. Delbrueck 1933 Richard Delbrueck, *Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs*, Berlin – Leipzig 1933.
- A. Demandt 2007 Alexander Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284 – 565 n. Chr.*, München 2007.
- H. P. L'Orange – R. Unger 1984 Hans Peter L'Orange – Reingart Unger, *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284 – 361 n. Chr.*, Berlin 1984.
- J. Meischner 2001 Jutta Meischner, *Bildnisse der Spätantike 193 – 500. Problemfelder Die Privatporträts*, Berlin 2001.
- S. Rinadli Tufi 1971 Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età Romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVIII, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, Roma 1971, 87-166.
- P. Zanker 1982 P. Zanker, *Herrscherbild und und Zeitgesicht*, Römisches Porträt. Wege zur Erforschung eines gesellschaftlichen Phänomens, Wissenschaftliches Konferenz 12. – 15. Mai 1981, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 2/3, Berlin 1982, 307-312.

Summary

Nenad Cambi

Fragment of a Stele Presenting a Young Man of the Constantine Époque

Key words: young man, Constantine époque, stelai

Fragment of a very important stele presenting a man's head was found during excavations of the Salona's Western Necropolis of 1986-1987. It has been published in neither reports or a separate publication. Now, quarter of a century later, the time has come for the fragment to be published, because of its importance in development of the Roman art of portrait and tombstones of the later period (4th century). The paper determines monument and portrait typology and chronology. The hairstyle is after that appearing on the Constantine's triumphal arch in Rome.

The portrait appearing on the Salonitan fragment is a reception of early Constantine's appearance and hairstyle that found their way also to this tombstone of a younger, but obviously relatively rich, man of Salona. At that time, between the years 308 and 313, any significant influence of the climate existing at the Constantine's court was quite unlikely. The influence became possible rather from the time when Constantine spread his rule to the territories previously under Galetius, once Constantine averted the Licinius' claiming of Panonia and Dalmatia.

The fragment of Salona, thus, testifies influences of the Constantine's court and courtiers to wider territories. This is a proof that at the time the workshops of Salona were still active and that they still produced stele, besides sarcophagi, still following the current social and political trends. Indeed, no conclusion can be made on whether the deceased was a Christian or a pagan, but it is certain he was close to the Constantine's views, who, at the time and in spite of the Edict of Milan of 313, was still ambiguous. On the other hand, this stele fragment indicates architectural forms not to have completely vanished, since they are shown here in their elementary form.